

STUDIA I ARTYKUŁY

Przemysław Waingertner

<https://orcid.org/0000-0001-8127-5820>

Wydział Filozoficzno-Historyczny Uniwersytetu Łódzkiego

Udział polskiej młodzieży w życiu politycznym Królestwa Kongresowego w latach 1905–1918 w świetle relacji z epoki*

Abstrakt: Przedmiotem artykułu jest próba rekonstrukcji zjawiska zaangażowania młodzieży polskiej w życie polityczne Królestwa Kongresowego w latach 1905–1918 w oparciu o relacje z epoki. Ich autorami są zarówno przedstawiciele ówczesnego młodego pokolenia, reprezentujący różne nurty polityczne, jak i dojrzały politycy, publicyści, działacze oświatowi i społeczni. Relacje te są nie tylko źródłem informacji o motywach politycznych wyborów i poczynań młodych Polaków w początkach XX w., roli i znaczeniu tego pokolenia w życiu politycznym Królestwa Polskiego, ale także o miejscu, jakie zajmowała młodzież w refleksji reprezentantów starszych generacji.

Słowa kluczowe: historia Polski w XX w., życie polityczne Królestwa Polskiego w XX w., polskie organizacje młodzieżowe w XX w., rewolucja 1905 r. na ziemiach polskich, pamiętniki polskie.

Abstract: The article attempts to reconstruct the phenomenon of the involvement of Polish youth in the political life of the Congress Kingdom in 1905–1918 based on reports from the period. Among their authors are members of the young generation of that time, representing various political currents, as well as mature politicians, publicists, and educational and social activists. These accounts are not only a source of information on the motives behind the political choices and actions of young Poles in the early twentieth century, the role and significance of this generation in the political life of the Polish Kingdom but also on the place that youth occupied within the reflections of representatives of older generations.

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18. Kwota finansowania 751 222 zł.

Key words: history of Poland in the 20th century, political life in the Kingdom of Poland in the 20th century, Polish youth organizations in the 20th century, Revolution of 1905 in Poland, Polish diaries.

Przedmiot niniejszego artykułu stanowi próba prezentacji i analizy zaangażowania młodzieży polskiej w życie polityczne w Królestwie Kongresowym w latach 1905–1918, poświadczonego w relacjach z epoki (wspomnieniach, pamiętnikach, dziennikach oraz narracjach popularnonaukowych, zawierających wątki osobistych refleksji odnoszących się do przeszłości), a także rekonstrukcji na ich podstawie politycznej aktywności przedstawicieli ówczesnego młodego pokolenia.

Baza źródłowa, mogąca posłużyć do sygnalizowanych studiów, do której zaliczyć wypada zarówno dokumenty archiwalne (dostępne w samych archiwach, a niekiedy w formie zdigitalizowanej), jak i relacje opublikowane, jest stosunkowo obszerna. Wśród pozycji należących do niej, a wykorzystywanych również w niniejszym artykule – których autorzy łączyli często osobiste wspomnienia i subiektywne oceny z próbą zobiektywizowanej relacji historycznej o charakterze popularnonaukowym, a niekiedy nawet naukowym – warto wymienić m.in.: przechowywane w archiwach świadectwa Stanisława Bukowieckiego¹, Ignacego Nowaka² i Stefana Szwedowskiego³; opublikowane teksty np. autorstwa Stanisława Cata-Mackiewicza⁴, Józefa Dąbrowskiego (wydane pod pseudonimem J. Grabiec)⁵, Alicji Dorabalskiej⁶, Romana Jabłonowskiego⁷,

¹ Stanisław Bukowiecki (1867–1944), prawnik, autor publikacji z zakresu prawa i rozprawy politycznej *Polityka Polski Niepodległej* (1922), w latach I wojny światowej dyrektor Departamentu Sprawiedliwości w Tymczasowej Radzie Stanu i minister sprawiedliwości w rządzie Jana Kucharzewskiego, powołanym przez Radę Regencyjną, w latach 1919–1939 prezes Prokuraturii Generalnej RP, współzałożyciel i jeden z liderów Związku Młodzieży Polskiej (ZMP) „Zet”.

² Ignacy Nowak (1887–1966), lekarz, działacz polityczny i społeczny, jeden z liderów Zetu, w latach 1930–1931 i 1935–1938 poseł na sejmy II RP, po II wojnie światowej ginekolog w Chorzowie.

³ Stefan Szwedowski (1891–1973), jeden z przywódców ZMP „Zet” i działacz ruchu syndykalistycznego w II RP i w latach II wojny światowej, w PRL działacz spółdzielczy, historyk ruchu zetowego.

⁴ Stanisław Cat-Mackiewicz (1896–1966), publicysta, polityk, autor książek z zakresu historii Polski i literatury, w II RP redaktor konserwatywnego wileńskiego „Słowa”, w latach 1928–1935 poseł pilsudczykowskiego Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, w latach 1939–1956 na emigracji, premier na uchodźstwie (1954–1955), po 1956 r. w kraju, działacz ZMP „Zet”.

⁵ Józef Dąbrowski (1876–1926), przed I wojną światową działacz PPS, w II RP prawnik, adwokat, literat, publicysta i działacz społeczny, pułkownik WP.

⁶ Alicja Dorabalska (1897–1975), wybitny fizykochemik, uczennica Marii Curie-Skłodowskiej, profesor Politechniki Warszawskiej (PW), działaczka ZMP „Zet” i polskiego skautingu.

⁷ Roman Jabłonowski (1886–1963), przed wybuchem I wojny światowej działacz Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS) i PPS-Lewica, w II RP działacz Komunistycznej Partii Robotniczej

Wacława Jędrzejewicza⁸, Tadeusza Katelbacha⁹, Stanisława Kozickiego, Feliksa Młynarskiego¹⁰, Jana Offenberga¹¹, Janusza Rakowskiego¹², Michała Sokolnickiego¹³ i Andrzeja Wierzbickiego¹⁴; wreszcie wydawnictwa zbiorowe, m.in. *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917* (t. I–II, Warszawa 1932–1934), *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia* (Warszawa 1996), *Zarzewie 1909–1920. Wspomnienia i materiały* (Warszawa 1973), *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień* (Dębogóra 2014) i *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918* (Warszawa 2019).

Zagadnienie postaw ideowych i działalności politycznej młodzieży na ziemiach polskich w ostatnich latach zaborów w XX w. oraz w czasie I wojny światowej były już przedmiotem naukowych badań i publikacji¹⁵. Sytuacja

Polski (KPRP) i Komunistycznej Partii Polski (KPP) (oskarżany o trockizm), po II wojnie światowej od 1956 r. w PZPR.

- ⁸ Wacław Jędrzejewicz (1893–1993), historyk, w latach I wojny światowej jeden z kierowników Wolnej Szkoły Wojskowej, w II RP podpułkownik WP, minister skarbu oraz wyznań religijnych i oświecenia publicznego, po II wojnie światowej na emigracji w USA, współorganizator Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, działacz ZMP „Zet”.
- ⁹ Tadeusz Katelbach (1891–1977), działacz polityczny i gospodarczy, publicysta, autor prac z dziedziny polityki, stosunków międzynarodowych, zagadnień narodowościowych, historii i ekonomii, jeden z liderów ZMP „Zet”, w latach 1923–1933 zaangażowany w działalność na rzecz Polonii niemieckiej, w latach 1938–1939 senator piłsudczykowski Obozu Zjednoczenia Narodowego, po II wojnie światowej na emigracji.
- ¹⁰ Feliks Młynarski (1884–1972), ekonomista, przed I wojną światową działacz niepodległościowego Zarzewia, w II RP wiceprezes Banku Polskiego, profesor bankowości w Szkole Głównej Handlowej, w latach II wojny światowej zgodził się – po akceptacji premiera rządu polskiego na uchodźstwie – na objęcie stanowiska prezydenta Banku Emisyjnego, powołanego przez generalnego gubernatora Hansa Franka (stąd okupacyjne banknoty były nazywane „młynarkami”), po II wojnie światowej m.in. wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- ¹¹ Jan Offenberg (1863–1953), lekarz, jeden z organizatorów i przywódców ZMP „Zet”.
- ¹² Janusz Rakowski (1902–2001), działacz polityczny i społeczny, dziennikarz, w Polsce międzywojennej współpracownik ministra skarbu i wicepremiera Eugeniusza Kwiatkowskiego, po II wojnie światowej na emigracji, wybitny działacz ZMP „Zet”.
- ¹³ Michał Sokolnicki (1880–1967), polityk i dyplomata, historyk, przed I wojną światową działacz PPS i paramilitarnego ruchu strzeleckiego oraz jeden z najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego, w Polsce międzywojennej dyplomata i pracownik Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ), w latach 1936–1967 w Turcji jako polski ambasador, a później wykładowca Uniwersytetu w Ankarze.
- ¹⁴ Andrzej Wierzbicki (1877–1961), przed I wojną światową działacz ZMP „Zet” i Ligi Narodowej (LN), w II RP działacz gospodarczy, dyrektor naczelny i prezes zarządu Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów (Lewiatan), także poseł na Sejm Ustawodawczy oraz I i IV kadencji, po II wojnie światowej pozostał w Polsce, zajmując się problemem odbudowy kraju i zagospodarowania tzw. Ziemi Odzyskanych oraz współpracując z izbami przemysłowo-handlowymi.
- ¹⁵ Zob. np.: S. Cenciekiewicz, *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Warszawa 2005; B. Hillebrandt, *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, Warszawa 1986; idem, *Ruch młodzieżowy w Polsce. Zarys historii postępowego nurtu*, Warszawa 1982; M. Mioduchowska, *Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej 1912–1928*, Warszawa 1984; T.W. Nowacki, *Młodzież tworzy historię. Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901–1917*, Lublin 2011; idem, *Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901–1917*,

taka nie może wywoływać szczególnego zdziwienia – ostatnie pokolenie czasu niewoli, a zarazem pierwsze pokolenie Niepodległej, stanowiące swoistą generacyjną klamrę łączącą dwie epoki w nowożytnych i najnowszych dziejach Polski, budziło w przeszłości i budzi nadal naturalne zainteresowanie historyków. W niniejszym artykule ograniczyłem swoje badania terytorialnie jedynie do relacji dotyczących ziem Królestwa Polskiego, stanowiącego – obok tzw. ziem zabranych – część zaboru rosyjskiego. Zaproponowałem też jasno określone cezury czasowe. O ile data końcowa, związana z zakończeniem I wojny światowej (klęską Niemiec, rozpadem Austro-Węgier i pogrążeniem się Rosji po puczu bolszewików w wojnie domowej), a przede wszystkim – odrodzeniem państwowości polskiej, wydaje się oczywista, o tyle data początkowa może budzić wątpliwości. Wydaje się ona jednak zasadna w zaproponowanym kontekście Królestwa Kongresowego. To na jego obszarze wybuchła w 1905 r. społeczno-niepodległościowa rewolta przeciwko rosyjskiemu caratowi, a jednym z jej najważniejszych wydarzeń był zakończony sukcesem strajk szkolny polskiej młodzieży, stanowiący dla niej (wraz z późniejszym bojkotem rządowej szkoły rosyjskiej) doświadczenie o charakterze pokoleniowym – i to w zgodnej opinii zarówno jego uczestników, jak i dziejopisów.

Korzeni środowisk i struktur organizacyjnych, które w początkach XX w. wpłynęły w Królestwie Polskim na powstanie w pełni podmiotowych – przy tym zróżnicowanych ideologicznie – politycznych ruchów polskiej młodzieży, szukać należy w ostatnich trzech dekadach XIX stulecia. Początkowo przybierały one kształt nielegalnych kółek studenckich i uczniowskich, łączących działalność samokształceniową z elementami formacji patriotycznej¹⁶. W 1885 r. powstało tajne Koło Centralne Studentów Uniwersytetu Warszawskiego (UW). Należeli do niego zarówno zdeklarowani socjaliści niechętni hasłom ściśle narodowym, działacze usposobieni patriotycznie, sympatyzujący zarazem z ideą sprawiedliwości społecznej, jak i tzw. narodowcy, dezawuuujący wagę hasel socjalnych na rzecz narodowo-patriotycznych¹⁷.

„Niepodległość i Pamięć” 2007, nr 2, s. 37–91; Cz. Rokicki, *Rewolucyjna Młodzież Narodowa*, „Niepodległość” (Warszawa) 1938, t. XVII, z. 2, s. 272–277; P. Waingertner, *Zet wobec Narodowej Demokracji w przededniu I wojny światowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1998, nr 63, s. 161–173; idem, *Związek Młodzieży Polskiej „Zet” wobec kwestii niepodległości Polski w latach 1886–1918*, w: *Ku wolności. Czynniki wewnętrzne i międzynarodowe powstania niepodległych państw w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX–XX wieku*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2012, s. 143–155.

¹⁶ Zob. m.in.: B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1971, s. 342–343; T. Katelbach, *Zet*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1968, z. 13, s. 6; J. Targalski, *Geneza Zetu*, „Pokolenia” 1966, nr 3, s. 7–30; A. Kołodziejczyk, *Przemiany w oświacie i kulturze wsi Królestwa Polskiego w dobie rewolucji 1905 roku*, w: *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907*, red. A. Żarnowska i in., Warszawa–Radom 2007, s. 227.

¹⁷ A. Garlicki, *Relacja Romana Dmowskiego o Lidze Narodowej*, „Przegląd Historyczny” 1966, t. LVII, z. 3, s. 420; B. Grott, *Zygmunt Balicki. Ideolog Narodowej Demokracji*, Kraków 1995, s. 11.

W 1887 r. odbył się w Krakowie oficjalny zjazd założycielski Związku Młodzieży Polskiej (ZMP) „Zet”, w którym uczestniczyli m.in. reprezentanci młodzieży studiującej na UW¹⁸. Ówczesny program polityczny Zetu opierał się na hasłach walki – również zbrojnej w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej – o niepodległe, zjednoczone z trzech zaborów, wielonarodowe państwo polskie (urzeczywistniające idee republikańskie, demokratyczne, tolerancji narodowościowej i religijnej) oraz prowadzenia akcji patriotycznej i samokształceniowej w społeczeństwie (zwłaszcza wśród młodzieży). Charakterystykę tych politycznych postaw, cechujących członków nowej organizacji, odnaleźć możemy w obszernych, bardzo interesujących relacjach samych zetowców, m.in. jednego z założycieli Związku i wielkich autorytetów środowiska: Bukowieckiego, Offenberga i Nowaka¹⁹. Najważniejszą rolę w ZMP odgrywały Komitet Centralny i zjazdy Związku. Istotne znaczenie tych ostatnich oddaje relacja działacza Zetu i uczestnika jednego z nich, Kazimierza Czarnockiego:

Udaliśmy się [...] jako delegaci Koła. Trzeba przyznać, że nam, Polakom kresów, nie nawykłym nawet do porządnego obradowania, nie umiejącym płynnie mówić, zjazd ten na razie ogromnie zaimponował [...]. Główne obrady można by streścić, jako tworzenie organizacji młodzieży mającej na celu systematyczne przygotowanie gruntu odrodzenia Polski w rozmaitych dziedzinach pracy realnej, nie wykluczającej powstania zbrojnego przy odpowiednim przygotowaniu i warunkach zewnętrznych²⁰.

Konspiracyjny i elitarny charakter Zetu decydował o jego relatywnie niewielkiej liczebności, która do wybuchu Wielkiej Wojny nie przekroczyła nigdy pół tysiąca członków²¹. Jednak koła zetowe powstały poza Kongresówką, m.in. w Krakowie, Lwowie i Wrocławiu, Petersburgu, Wilnie, Kijowie, Moskwie, Rydze, Dorpacie, Charkowie, Odessie, Genewie, Zurychu, Lozannie, Paryżu, Berlinie, Karlsruhe, Heidelbergu, Wiedniu i Pradze. Związek stał się najbardziej aktywną spośród polskich organizacji młodzieżowych, a przynależność do niego polscy studenci traktowali niekiedy wręcz jako kwestię prestiżową. Tę ówczesną rolę Zetu i jego atrakcyjność, jako platformy dla aktywności politycznej, potwierdzają liczne wspomnienia z epoki – zarówno samych zetowców (m.in. założyciela i przywódcy obozu narododemokratycznego, czyli tzw. endecji, ideologa polskiego nowoczesnego nacjonalizmu,

¹⁸ B. Hillebrandt, *Polskie organizacje...*, s. 16; idem, *Ruch młodzieżowy...*, s. 12.

¹⁹ Por. Biblioteka Narodowa (dalej: BN), Rękopisy, akc. 13518 10 I A, S. Bukowiecki, „Pamiętnik”, s. 11; ibidem, akc. 13518 16 I b; I. Nowak, „Wspomnienia”, s. 4; J. Offenberga, *Stan umysłów wśród młodzieży akademickiej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1885–1890 (wspomnienia kresowca)*, Warszawa 1929. Zob. też: *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925*, red. H. Janowska i T. Jędruszczak, Warszawa 1981, s. 64–65; *Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem*, wybór dok. J. Juchnowski, W. Kalicki, J. Tomaszewski, Wrocław 1999, s. 179–180.

²⁰ M. Kułakowski, *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Dębogóra 2014, s. 146.

²¹ B. Hillebrandt, *Polskie organizacje...*, s. 17.

ale wcześniej także działacza zetowego Romana Dmowskiego; Dorabialskiej i Wierzbickiego), jak też młodych Polaków spoza organizacji (np. Jabłonowskiego)²². Jak relacjonowali sami zetowcy (m.in. Nowak), od momentu powstania ZMP powiązany był dość ściśle z niepodległościową, założoną przez polskich emigrantów w Szwajcarii, Ligą Polską (LP). Starsi zetowcy przechodzili do pracy w szeregach Ligi, a wielu spośród najstarszych „braci” równocześnie do niej należało. Wytwarzało to sytuację faktycznego uzależnienia Związku, które zostało potwierdzone w 1888 r., kiedy to Zet podporządkował się organizacyjnie LP. Jednak już w 1890 r. formalna zależność Zetu od Ligi została zniesiona²³.

W 1891 r. Związek przystąpił do organizowania patriotycznych demonstracji w dniach rocznic narodowych, m.in. setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. Represje carskiej policji okazały się brzemienne w skutki – uczestników manifestacji aresztowano, skazując ich następnie na więzienie bądź zesłanie w głąb Rosji. Areszty i wyroki położyły kres aktywności Zetu, a jego odrodzenie nastąpiło dopiero w 1898 r. z inicjatywy działaczy Ligi Narodowej (LN) utworzonej przez Dmowskiego²⁴. Ten tzw. drugi Zet został statutowo podporządkowany LN. To sprawiło, że zetowcy byli określani przez młodzieżowych działaczy innych środowisk politycznych mianem „nacionalistów”. Leokadia Czarnecka, działaczka ZMP, wspominała po latach, że jej akces do Związku uczynił z niej w oczach rówieśników „zajadłą endeczkę”²⁵. W rzeczywistości patriotyczny i niepodległościowy program Związku okazał się zarzewiem kontrowersji pomiędzy zetowcami a działaczami endeckimi odrzucającymi koncepcję zbrojnej walki narodowowyzwoleńczej i wizję wielonarodowej Rzeczypospolitej na rzecz nacjonalizmu i polityki ugody z Rosją. Spór ten ujawnił się w pełni w 1905 r., kiedy to Zet zaczął głosić hasło strajku szkolnego i wykorzystania klęski Rosji w wojnie z Japonią do realizacji elementów programu niepodległościowego, czemu niechętni byli przywódcy LN, obawiający się rosyjskich represji i zahamowania w ich wyniku rozwoju cywilizacyjnego ziem Królestwa Polskiego.

Istotny komponent politycznego ruchu młodego pokolenia Polaków w Królestwie Kongresowym stanowił również od 1903 r. Związek Młodzieży Socjalistycznej (ZMS), skupiający młodych ludzi o światopoglądzie jednoznacznie

²² A. Garlicki, *Relacja Romana Dmowskiego...*, s. 419; A. Dorabialska, *Jeszcze jedno życie*, Warszawa 1972, s. 23; A. Wierzbicki, *Żywy Lewiatan. Wspomnienia*, Warszawa 2001, s. 63; R. Jabłonowski, *Wspomnienia 1905–1928*, Warszawa 1962, s. 13–14.

²³ BN, Rękopisy, akc. 13518 13 I A, I. Nowak, „W 75. rocznicę powstania Zetu 1886–1961”, s. 1–4; I. Nowak, *W 75. rocznicę powstania Zetu 1886–1961*, w: *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996, s. 295–297; R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980, s. 26–27.

²⁴ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja...*, s. 72.

²⁵ K. Czekaj, *Artur Śliwiński (1877–1953). Polityk, publicysta, historyk*, Warszawa 2011, s. 28.

lewicowym, a utworzony z połączenia działających wcześniej Związku Polskiej Młodzieży Socjalistycznej i Niezależnego Związku Młodzieży Socjalistycznej. W nowej strukturze działali zarówno młodzi zwolennicy niepodległościowo-socjalnych haseł Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), utworzonej w 1892 r., jak i rewolucyjnego, internacjonalistycznego, a przy tym dystansującego się od idei niepodległościowej programu Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL), sięgającej korzeniami 1893 r.²⁶ Tak wielonurtowy charakter ZMS charakteryzował socjalista Stefan Grostern: „Cechą charakterystyczną tego związku było, iż stanowił on zjednoczenie młodzieży, należącej do [...] różnych, w owych czasach ostro nieraz walczących ze sobą partyj socjalistycznych. Mieliśmy więc w ZMS – PPS-owców, SD-ków [...] i Bundowców”²⁷.

Pojawienie się i kształtowanie wpływów politycznych socjalistów wśród młodzieży Królestwa Polskiego miało miejsce na długo przed wydarzeniami rewolucji 1905 r. i wybuchem słynnego strajku szkolnego. Pierwsze koła, skupiające młodych pozostających pod wpływami haseł PPS, pojawiły się w ostatniej dekadzie XIX stulecia. Dzielili się one na studenckie i szkolne. Prowadziły też dość ożywioną działalność – od samokształceniowej, poprzez organizowanie spotkań kulturalnych, aż po agitację polityczną (socjalistyczną i patriotyczną) wśród żaków, robotników i żołnierzy. Jak relacjonowała już w latach Polski międzywojennej Wanda Szymańska na łamach periodyku „Niepodległość”, młodzi działacze socjalistyczni zorganizowali też w 1904 r. konferencję lewicowej młodzieży uniwersyteckiej, w której uczestniczyli delegaci z kilku ośrodków akademickich²⁸.

Charakterystyczna była przy tym tolerancyjna światopoglądowo, otwarta ideowo postawa działaczy PPS wobec środowisk młodzieżowych, które chcieli związać z partią i wykorzystać do wzmacniania oddziaływania na ZMS. Jeden z członków PPS, Józef Dąbrowski („J. Grabiec”), zaangażowany we współpracę z młodzieżą, tak charakteryzował „robotę polityczną” z młodymi członkami i sympatykami ZMS:

²⁶ Szerzej o PPS zob. m.in.: J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983; A. Garlicki, *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1978. O SDKPiL zob. np.: *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty*, red. H. Buczek, F. Tych, t. I–II, Warszawa 1957–1963; N. Michta, *Postacie z przelomu wieków. Z kręgu działaczy SDKPiL*, Warszawa 1983.

²⁷ S. Grostern, *Związek Młodzieży Socjalistycznej. Szkic wspomnień z r. 1902–1906*, w: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. I, Warszawa 1932, s. 202. Bundowcy, potocznie: członkowie Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosji, nazywanego powszechnie „Związkiem” (niem. Bund), funkcjonującego w latach 1897–1948 również w innych państwach europejskich, głoszącego radykalne hasła socjalistyczne i antysyjonistyczne.

²⁸ W. Szymańska, *Pierwsza konferencja młodzieży uniwersyteckiej PPS, „Niepodległość” 1935*, t. X, s. 145–151.

Skierowałem pracę na tory naszego programu [...]. Swary partyjne umilkły [...]. Niektórzy koledzy wymyślali mi gęsto za „bezpartyjność”, skutkiem której było tak silne zagnieżdzenie się „narodowców” [...] w ruchu uczniowskim. Ruch kółkowy w gimnazjach uważałem za zjawisko doniosłe samo w sobie. Z całą też energią starałem się wykorzenić tam jedynie walki partyjne i nawet agitację partyjną, jednakowo popierając kolportaż „Robotnika” [...], „Przedświtu” i „Przeglądu Wszechpolskiego”²⁹.

Wiele relacji, opisujących polityczne zaangażowanie młodzieży w życie polityczne Królestwa Kongresowego, dotyczy udziału studentów i uczniów w rewolucji 1905 r., zwłaszcza w strajku szkolnym. Choć istotną rolę w ówczesnych wystąpieniach młodzieży odegrali działacze Zetu i ZMS, relacje świadków wydarzeń zgodnie wskazują, iż sam wybuch uczniowsko-studenckiego buntu miał w znacznym stopniu charakter spontaniczny. Jeden z czołowych działaczy ZMP, Stanisław Dobrowolski wspominał: „Mieszkańcy Warszawy ze zdziwieniem ujrzeli tłumy młodzieży szkolnej na ulicy, opuszczającej w podnieceniu swe szkoły. Była to niespodzianka nie tylko dla «ulicy». Faktem tym zostali zaskoczeni również [...] kierownicy ruchu uczniowskiego”³⁰. Natomiast nauczycielka, działaczka oświatowa, dziennikarka i pisarka Helena Ceysingerówna relacjonowała:

Wybuchł strajk powszechny, a młodzież warszawskich szkół średnich czy to pod wpływem ogólnego nastroju (manifestacje, pochody, starcia z wojskiem i policją), czy na skutek podnieć rewolucyjnych partij politycznych, zerwawszy lekcje, opuściła mury szkolne. Nie przedstawiono władzom szkolnym żadnych żądań, nie uzgodniono przedtem akcji z organizacjami starszego społeczeństwa [...]. Nie wyglądało to na początek uplanowanej i wytrwałej walki o szkołę polską³¹.

Zetowcy i młodzi socjaliści z jednej strony współdziałali w akcji strajkowej, m.in. formułując postulaty środowisk akademickich i szkolnych – obejmujące np. nauczanie w języku polskimi, uwzględnienie w programie szkolnym języka polskiego i przedmiotów poświęconych historii oraz geografii Polski, upowszechnienie oświaty, a także wprowadzenie swobody stowarzyszania się młodzieży – z drugiej spirali się na gruncie ideowym i rywalizowali o pozycję środowiska nadającego ton wystąpieniom. Ważną rolę w podtrzymywaniu

²⁹ J. Grabiec [J. Dąbrowski], *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem. Moje wspomnienia*, Poznań 1925, s. 40–41. „Robotnik” i „Przedświt” były czasopismami socjalistycznymi związanymi ze środowiskiem PPS, natomiast „Przegląd Wszechpolski” stanowił organ obozu narodowego.

³⁰ S. Dobrowolski, *Związek Młodzieży Polskiej (Zet) 1886–1906*, w: *Nasza walka...*, t. I, s. 134.

³¹ H. Ceysingerówna, *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską*, w: *Nasza walka...*, t. II, Warszawa 1934, s. 12–13. Więcej o Ceysingerówniej i jej działalności oświatowej zob. m.in.: T. Wolsza, *Organizatorki ruchu oświatowego na wsi. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. II, cz. 2, Warszawa 1992, s. 121–134.

strajku odgrywały też stowarzyszenia akademickie i szkolne, pozostające pod wpływami ZMP i ZMS. Do tych pierwszych należała studencka Bratnia Pomoc. Natomiast sympatyków ZMS skupiała organizacja młodzieży Spójnia³².

Wynik strajku był sukcesem zaangażowanego weń młodego pokolenia. Władze nie zgodziły się co prawda na polonizację szkół rządowych, niemniej jednak stworzono możliwość otwierania szkół prywatnych, w których językiem wykładowym mógł być język polski. Zezwolono na nauczanie języka polskiego w rządowych szkołach średnich. Zmieniła się także atmosfera w szkołach – władze zaczęły traktować uczniów bardziej liberalnie. Rewolucja, a zwłaszcza strajk szkolny dały młodzieży Królestwa Polskiego, wkraczającej po 1905 r. w dorosłe, samodzielne życie, poczucie podmiotowości, solidarności i siły, również słuszności wyznawanych idei³³.

Opis strajku szkolnego oraz roli odegranej w jego trakcie przez Zet zajmuje poczesne miejsce m.in. w relacjach wspomnianego już Grosterna, zetowców Dobrowolskiego i Rakowskiego oraz Ceysingerówniej³⁴. Socjalista Grostern wspominał: „Dzieje ZMS poczynają się zlewać z dziejami strajku szkolnego, którego pierwszymi organizatorami w swoich organizacjach szkolnych stali się «zetemesowcy». Wszystko inne zeszło na ostatni plan [...]. Z chwilą wybuchu strajku członkowie ZMS dbali o jego ścisłe wykonanie”³⁵. Konstatował też z żalem: „Później zaś z natury rzeczy, gdy przyszedł okres wyjazdów z kraju po matury i do wyższych uczelni, Związek przestał istnieć i nie pozostawił po sobie naturalnego sukcesora”³⁶. Z kolei Szwedowski zwracał uwagę na różnice występujące w trakcie strajku pomiędzy zetowcami i tymi działaczami ZMS, którzy związani byli ideowo nie tyle z niepodległościowym PPS, ile z SDKPiL:

Dla młodzieży narodowej walka ta była drogą, wiodącą do wyzwolenia ducha narodo-
wego z pęt nie tylko obcej państwowości, ale i obcej kultury. Dążąc do zapewnienia
młodzieży wychowania narodowego, uznając wpływ kultury rosyjskiej za zgubny dla

³² Współpracę pomiędzy młodzieżą narodową i socjalistyczną w trakcie strajku szkolnego ułatwił fakt wcześniejszego współdziałania obu środowisk w akcji oświatowej. Zob. np.: M. Nietyksza, *Kobiety w ruchu oświatowym. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, w: *Kobieta i edukacja...*, t. II, cz. 2, s. 109.

³³ B. Nawroczyński, *Dzieła wybrane*, t. I, Warszawa 1987, s. 15–18; J. Rakowski, *Eugeniusz Kwiatkowski. Szkic biograficzny młodych lat na tle ruchu niepodległościowego Zetu i Zarzewia 1886–1920*, Londyn 1977, s. 12, 14–15; J. Głuchowski, *Strajk szkolny w roku 1905 w Częstochowie*, „Niepodległość” (Londyn) 1972, t. VIII, s. 135–136; Z. Kowalski, *Udział młodzieży szkół lubelskich w strajku szkolnym 1905 r.*, „Rocznik Lubelski” 1963, t. VI, s. 185–214. Materiały też w: BN, Rękopisy, akc. 16269S, S. Szwedowski, „Pisma, druki i odezwy starszego społeczeństwa przed i w trakcie I-ej wojny światowej od 1905 do 1918 r.”, 1/IV, s. nlb.

³⁴ S. Grostern, op. cit., s. 202–204; T. Tomaszewski, *Spójnia (1899–1905)*, w: *Nasza walka...*, t. I, s. 252–258; S. Dobrowolski, op. cit., s. 109–152; J. Rakowski, *Eugeniusz Kwiatkowski...*, s. 12, 14–15.

³⁵ S. Grostern, op. cit., s. 203.

³⁶ *Ibidem*, s. 203.

młodych pokoleń polskich [...], przyszłych bojowników o niepodległość Polski chciała ona wychowywać w otoczeniu polskim [...]. Inaczej młodzież postępowała. Dla niej sprawa szkolna była małym fragmentem ruchu rewolucyjnego, idącego ze Wschodu. Sympatyzując z tym ruchem, nie dostrzegała ona niebezpieczeństwa we wpływach na młodzież polską Rosji liberalnej, Rosji rewolucyjnej [...]. Szkołę rosyjską zwalczała na ziemiach polskich, bo tam była ona częścią systemu carskiego. W Rosji rdzennej mogła zwalczać policyjny system szkolny, ale nie rosyjskość. Czy myśl rewolucyjna będzie wszczepiana w młodzież polską w języku rosyjskim, czy w ojczystym – to dla niej było sprawą drugorzędą³⁷.

Interesujące świadectwo wsparcia polskich nauczycieli i działaczy dla strajku szkolnego dała Ceysingerówna. Konstatowała ona np.: „Pod koniec 1904 r. otrzymało Warszawskie Koło TON³⁸ informacje, że [...] organizują [młodzi – P.W.] wystąpienie przeciw szkole rosyjskiej. Decyzja ta znalazła w Kole Warszawskim jak najsympatyczniejszy oddźwięk”³⁹.

W relacjach Ceysingerówny i Mieczysława Bujalskiego znajdują się też informacje o aktywności założonego w 1901 r. Związku Młodzieży Rzemieślniczej im. Jana Kilińskiego (ZMR; od 1905 r. Narodowej Młodzieży Rzemieślniczej i Robotniczej). Kilińszczycy inspirowali strajki w szkołach zawodowych, niedzielnych, rzemieślniczych i handlowych. ZMR działał na rzecz budzenia świadomości narodowej i krzewienia idei walki o wolną Polskę wśród młodzieży robotniczej, rzemieślniczej i urzędniczej⁴⁰.

Niecodzienne, „panoramiczne” wspomnienie, dotyczące dalszych – przede wszystkim politycznych – losów młodych uczestników tych wydarzeń, zaprezentował w pierwszej połowie lat trzydziestych minionego stulecia relegowany z gimnazjum za udział w strajku szkolnym późniejszy wybitny filozof Tadeusz Kotarbiński:

Dobrze stoi mi w pamięci postać [...] bursza ze szkoły handlowej. Polak kresowiec, urodzony trybun. Porywał mową gwałtowną, krwistą, bojową... Buchał od niego impet groźnego watażki... Słuchano go, odrzucano podszepty ugody, kompromisu.

³⁷ S. Szwedowski, *Związek Młodzieży Polskiej (OMN) 1906–1915*, w: *Nasza walka...*, t. I, s. 163–164.

³⁸ Towarzystwo Oświaty Narodowej (TON) – tajne stowarzyszenie kulturalno-oświatowe założone w 1899 r. w Warszawie. Szerzyło oświatę, prowadziło kursy, kółka rolnicze, biblioteki, kasy pożyczkowo-oszczędnościowe. W 1905 r. TON ujawniło się i przekształciło w Macierz Szkolną Królestwa Polskiego. Zob. m.in.: T. Wolsza, *Narodowa Demokracja wobec chłopów w latach 1887–1914. Programy, polityka, działalność*, Warszawa 1992, s. 78–102.

³⁹ H. Ceysingerówna, op. cit., s. 10.

⁴⁰ Ibidem, s. 7; M. Bujalski, *Związek im. Jana Kilińskiego (Narodowa Młodzież Robotnicza) 1901–1906*, [Warszawa] 1930, s. 3–5. Zob. też: S. Roszkowski, *Komisja Robotnicza „Zetu”*, „Niepodległość” (Warszawa) 1933, t. VII, z. 3, s. 361–380. Związek Młodzieży Robotniczej im. Jana Kilińskiego był spadkobiercą nielegalnej, patriotycznej grupy Kilińszczycy, utworzonej jeszcze w 1890 r. w środowisku warszawskich rzemieślników. Zob. M. Micińska, *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX w. (1890–1914)*, Wrocław 1995, s. 80.

On – i kompromis! Aż oto któregoś dnia gruchnęła wieść niespodziewana. Koniec z nim! W kawiarence [...] podeszło doń kilku ludzi i powalili go na miejscu strzałami z rewolwerów. To partja socjalistyczna likwidowała... szpiega! Tak, trybunowi ponoć policja carska dała do wyboru: stryczek albo koleżeństwo. Zdradził – i zginął. Inny z przywódców, człowiek nieskazitelny, zawędrował do Italji i tam zaczął szczepić leninizm [...]. Inny z socjaldemokraty stał się programowym hedonistą i bodajże nabrał więcej humoru [...]. Nasz moralny przywódca – półkrwi Francuz – nie zawiódł nadziei i zaufania. Jest dzisiaj wiceministrem i pracuje wzorowo, pracuje i rządzi. Przywódca z natury, zawsze gdzieś komuś przywodzić musi. Niechże to robi nadal, bo wart tego zaszczytu. Inny znowu niemile rozstał się z kolegami. Indywidualizm wybujał u niego w stronę egoizmu, inteligencja posłużyła ku wytepieniu wszelkiego marzycielstwa. Niezbyt chętnie zadaje się z kolegami nie z jego sfery towarzyskiej. A sfera to nie byłejaka... ziemiaństwo... Zresztą gospodarzy podobno na roli bardzo tego. Z dwu kolegów, członków Związku Młodzieży Socjalistycznej, jeden, poczciwa dusza, lecz obłąkanych. Żyd z zasiedziałych tutaj polskich Żydów, dobry obywatel, a przede wszystkim dobry człowiek. Takich miejmy i chciejmy mieć więcej! Drugi (ten od czynu) nie zmienił swojej linii charakteru i zawsze gotów zrobić awanturę w słusznej sprawie. Zaleta nieoceniona na jego inspekcyjnym stanowisku. Kolega [...], człowiek z rasą i świadomością rasy starego rycerstwa, celuje nadal odwagą cywilną, obywatelskością bezwzględną, arystokratyzmem ducha, a przedewszystkiem delikatnością sumienia. Czyż to nie rzadki splot zalet w dyplomatycznej służbie Rzeczypospolitej?⁴¹

W 1905 r., jak już wcześniej wspomniano, nasilił się antagonizm pomiędzy ZMP a obozem narodowym i kierującą nim LN⁴². Endecy byli przeciwnikami wystąpień rewolucyjnych i uczniowskiego strajku w Królestwie Polskim, jako – ich zdaniem – niezgodnych z polską racją stanu. Natomiast zetowcy poparli ideę antycarskich wystąpień, organizując równocześnie działania strajkowe na terenie szkół. Jak relacjonował socjalista Sokolnicki, młodzież z ZMP próbowała również w 1905 r. działać w kierunku unikania bratobójczych walk pomiędzy socjalistami i zwolennikami obozu narodowego, organizując polityczne spotkania i debaty antagonistów⁴³. W 1908 r., w rezultacie coraz większych rozbieżności, nastąpiło ostateczne zerwanie wszelkich związków zależności i organizacyjnych pomiędzy Zetem a obozem narodowym⁴⁴. Wydarzenie to znalazło odzwierciedlenie we wspomnieniach z epoki. Jak podkreślał uczestnik tych wydarzeń, Cat-Mackiewicz, właśnie w tym roku po raz pierwszy najstarsi i najaktywniejsi zetowcy nie zasilili szeregów LN⁴⁵.

⁴¹ T. Kotarbiński, *Strzępy wspomnień z bojkotowych czasów*, w: *Nasza walka...*, t. II, s. 438–439.

⁴² T. Nałęcz, *Irredenta polska*, Warszawa 1992, s. 141.

⁴³ M. Sokolnicki, *Czternaście lat*, Warszawa 1936, s. 286–287.

⁴⁴ J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980, s. 94; A. Garliki, *U źródeł obozu...*, s. 208; L. Hass, *Losy człowieka i pokolenia (Działalność S. Szwedowskiego w Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i w Związku Patriotycznym)*, „Więź” 1973, nr 10, s. 110–111.

⁴⁵ S. Cat-Mackiewicz, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1989, s. 12.

Proces odchodzenia ZMP od LN był jednak trudny. Pomimo konsekwentnej postawy władz i zdecydowanej większości działaczy ZMP, którzy odżegnywali się od nacjonalizmu i ugodowości wobec Rosji, reprezentowanych przez obóz narodowy, jeszcze w czasie I wojny światowej występowały w organizacji sprzeczne stanowiska. Wspominał o nich po latach Cat-Mackiewicz: „Środowisko Zetu warszawskiego było niepodległościowe i entuzjastycznie nastrojone dla Józefa Piłsudskiego; środowisko krakowskie [...] wręcz odwrotnie, było antylegionowe, raczej endeckie; środowisko petersburskie, raczej niepodległościowe; moskiewskie, kijowskie raczej endeckie”⁴⁶. Cat-Mackiewicz konstatował też, że przed wojną „wewnątrz organizacji Młodzieży Narodowej toczy się spór o orientację. Młodzież Narodowa na emigracji w [...] Moskwie oświadcza się za orientacją rosyjską, później koalicyjną. Młodzież warszawska [...] pójdzie za Piłsudskim, Legionami, Niepodległością”⁴⁷.

Spór wewnątrz Zetu pociągnął za sobą rozłam. Część działaczy ZMP opuściła szeregi konspiracji zetowej i utworzyła w 1909 r. Organizację Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”. Świadczenia działalności, a zarazem udziału nowego środowiska i tworzonych przez nie później struktur w życiu politycznym Królestwa Kongresowego odnaleźć można m.in. we wspomnieniach ówczesnych zarzewiaków, a przede wszystkim Młynarskiego; związanych z Zetem Katelbacha, Rakowskiego i Adama Stebelskiego oraz irredentysty, a zarazem słynnego germanofila, opowiadającego się za polsko-niemieckim strategicznym sojuszem, Władysława Studnickiego. Działacze Zarzewia główny wysiłek skierowali na wyszkolenie wojskowe młodzieży, tworząc w Galicji Polski Związek Wojskowy (PZW). Równocześnie utrzymywali kontakty z królewiacką konspiracją zetową. Z kolei w latach 1908–1910 działał PZW, grupujący sympatyków Zarzewia i Zetu. Po jego rozwiązaniu ustanowiono tajną Armię Polską (AP) z jedną z komend w Warszawie. W 1911 r. AP powołała paramilitarne Polskie Drużyny Strzeleckie. Ponownie jedna z ich komend mieściła się w Warszawie, a na terenie Królestwa Kongresowego działało w przededniu Wielkiej Wojny 20 drużyn⁴⁸.

⁴⁶ Ibidem, s. 12.

⁴⁷ S. Cat-Mackiewicz, *Książka moich rozczarowań*, Warszawa 1939, s. 284–285.

⁴⁸ Por. F. Młynarski, *Wspomnienia*, Warszawa 1971, s. 45–49; *Zarzewie 1909–1920. Wspomnienia i materiały*, oprac. A. Garlicka, Warszawa 1973, s. 11–82; A. Stebelski, *Zarzewie 1909–1915*, w: *Nasza walka...*, t. I, s. 187–201; T. Katelbach, *Zet...*, s. 13–15; J. Rakowski, *Zetowcy i piłsudczycy (I)*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1980, z. 54 s. 17–19; idem, *Eugeniusz Kwiatkowski...*, s. 19–25; W. Studnicki, *Z przeżyć i walk*, Warszawa 1928, s. 267–268. Zob. też: B. Hillebrandt, *Polskie organizacje...*, s. 24–26; W. Potkański, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002, s. 63–65, 88–118; idem, *Zawiazanie, działalność oraz wystąpienie Związku Młodzieży Polskiej z Narodowej Demokracji w 1909 r. i utworzenie „niezależnego Zetu”*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 4, s. 19; E. Kozłowski, M. Wrzosek, *Dzieje oręża polskiego 1794–1938*, Warszawa 1973, s. 322–328.

Relacje zarówno działaczy narodowych (np. Kozickiego), jak i zetowców (m.in. Szwedowskiego) jednoznacznie wskazują, iż stosunki pomiędzy upodmiotowionym już politycznie po 1908 r. ZMP i narodowcami pogorszyły się jeszcze w trakcie bojkotu rosyjskich szkół państwowych, matur i studiów, proklamowanego przez Zet i ZMS po zakończeniu strajku⁴⁹. Do akcji tej odniósł się w swej relacji m.in. Marcel Sosnowski, konstatując: „Gorętsze jednostki organizują zebrania i zjazdy młodzieży uczęszczającej do szkół rządowych, nawołują do ogólnego bojkotu szkoły rosyjskiej w Polsce”⁵⁰. Zarówno we wspomnieniach przedstawicieli obozu narodowego, jak i Zetu pojawiały się też informacje o tzw. bojkocie czynnym – akcjach zrywania i zakłócania lekcji oraz spotkań towarzyskich, rautów, balów, czy przedstawień, urządzanych przez działaczy obozu narodowego w celu złamania towarzyskiego ostracyzmu młodzieży uczęszczającej do szkół państwowych⁵¹. Natomiast Ceysingerówna podkreślała, iż członkowie ZMR „brali [...] na siebie zadanie «uśmierzenia» nauczyciela, jeśli stawiał opór [nawołującym do bojkotu – P.W.], lub chciał zawezwać policję. «Kilińszczycy» posterunkami swemi otaczali szkołę w momencie akcji bojkotowej i w razie zbliżania się policji jakimś sztucznie wytworzonym zgłębkiem ulicznym odwracali jej uwagę w inną stronę”⁵².

Do bojkotu państwowej szkoły rosyjskiej przyłączył się również królewiacki Związek Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej (ZMPN), którego udział w akcji relacjonował po latach w obszernym wspomnieniowym tekście Henryk Kąkolewski. „Młodzież Postępowo-Niepodległościowa” była jedną z organizacji tworzących od 1910 r. Związek Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej (ZSPMPN), zwany potocznie Filarecją. Po 1911 r. ZSPMPN zmienił nazwę na Unia Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Niepodległościowej. Obejmował zasięgiem młodzież polską pod zaborami, w Rosji i Europie Zachodniej. Filarecja i ZMPN skupiały sympatyków PPS i środowisk irredentystycznych. W swej relacji Kąkolewski podkreślał istotną rolę odegraną przez tzw. postępowców w akcji bojkotowej, oswojaniu młodego pokolenia z perspektywą zbrojnej walki o niepodległość Polski, wreszcie – w przedsięwzięciach wydawniczych (ZMPN wydawał m.in. tajny „Biuletyn Szkolny”)⁵³.

⁴⁹ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Rękopisy, 9783, mf. P-1651, S. Kozicki, „Pamiętniki 1876–1939”, t. 2, s. 116–119; Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Rękopisy, 1745 (akc. 2474), S. Szwedowski, „Dzieje ruchu zetowego w Polsce 1886–1945”, t. 1, s. 720–721.

⁵⁰ M. Sosnowski, *Kartki z przeszłości szkoły średniej i jej nauczycielstwa w Królestwie Kongresowym*, w: *Nasza walka...*, t. II, s. 231.

⁵¹ Więcej o bojkocie zob. m.in.: P. Olstowski, *Generał Gustaw Orlicz-Dreszer (1889–1936). Dowódca wojskowy i działacz społeczno-polityczny*, Toruń 2000, s. 15–31; M. Kurzyńska, *O Melchiorze Wańkowiezu – nie wszystko*, Warszawa 1975, s. 43; P. Waingertner, *Zet wobec Narodowej Demokracji...*, s. 163.

⁵² H. Ceysingerówna, op. cit., s. 40.

⁵³ H. Kąkolewski, *Młodzież postępowo-niepodległościowa w walce o szkołę polską*, w: *Nasza walka...*, t. I, s. 204–215.

Interesujące refleksje, dotyczące stosunków panujących pomiędzy różnymi politycznymi organizacjami młodzieży w Królestwie Polskim, uczestniczącymi w bojkocie, zawarł w swej relacji zetowiec Zygmunt Lubicz-Zaleski. Jak wspominał:

dla organizacji socjalistycznych [bojkot – P.W.] [...] był przedewszystkiem manifestacją, środkiem wzmoczenia rewolucyjności ogólnej, wybuchem protestu przeciw społecznej i politycznej niewoli. Związek Młodzieży Polskiej (odłam narodowy) widział natomiast w „bojkocie” sposób skuteczny dla osiągnięcia określonego celu: uzyskania szkoły polskiej, wyprowadzenia raz na zawsze młodzieży z „domu rusyfikacji” i narodowego zatracenia. Odłam ten („Zet”) nie wyrzekał się przez to bynajmniej zasadniczego postulatu narodowego. Pragnął tylko realizować go wówczas nie tyle manifestowaniem rewolucyjności, ile pracą ciągłą, rewolucjonizującą zwolna rzeczywistość. [...] Wzięta przecie jako całość, „walka bojkotowa” była wyrazem i rezultatem paktu, zawartego między żywiołową, lecz nieokreślonego kierunku prężnością rewolucyjną i upartym realizmem bojowego działania. Prawdziwe przymierze nieustępliwej piechoty i lotnej kawalerji!⁵⁴

Lata, które rozdzielały wydarzenia związane z jednej strony z rewolucją 1905 r., strajkiem szkolnym i proklamowaniem bojkotu państwowej szkoły rosyjskiej przez polskie młodzieżowe organizacje w Królestwie Polskim, z drugiej – z wybuchem I wojny światowej, przyniosły najwięcej przemian ideowych i organizacyjnych w dwóch największych środowiskach młodzieżowych zaangażowanych w życie polityczne Kongresówki: Zetu i młodych socjalistów. W okresie tym nastąpiła ewolucja postawy ideowej ZMP oraz jego ekspozytur tajnych i jawnych – m.in. Związku Młodzieży Polskiej „Przyszłość” (Pet) i Organizacji Młodzieży Narodowej (OMN, tzw. Młodzież Narodowa) – które ostatecznie określiły swoje miejsce jako komponentu tzw. obozu irredentystycznego, przeciwstawiającego się ideologii i działalności ruchu narodowego⁵⁵. O zmianie tej zadecydowała formacja ideowa młodzieży zetowej. Tak wspominał ją Katelbach: „Bez wyjątku niemal rozczytywaliśmy się w dziejach powstań polskich. *Łukasińskiego* – Szymona Aszkenazego wertowaliśmy na wszystkie strony. Półkaliśmy *Echa leśne*, *Wierną Rzekę*, *Urodę Życia* i *Popioły Żeromskiego* [...]. Porywała nas ta literatura”⁵⁶. Zetowiec podsumowywał konsekwencje ideowe podobnych inspiracji: „Myśmy chcieli niepodległości narodu [...]. Myśmy marzyli o odrodzeniu dawnej Rzeczypospolitej, zamieszkałej nie tylko przez

⁵⁴ Z.L. Zaleski, *Z dziejów walki o szkołę polską*, w: *Nasza walka...*, t. II, s. 411.

⁵⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Rękopisy, 15951 II, S. Szwedowski, „Początki pamiętnika po raz IV-ty”, s. 26–27; R. Wapiński, *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 153, 157; J. Rakowski, *Zetowcy i pilsudczycy (1)...*, z. 54, s. 11–12, 18–19; K. Ratajska, *Dziedzice filomatyzmu*, Wrocław 1987, s. 195–200. O aktywności Petu zob. np.: J. Jaruzelski, *Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966. Wilno–Londyn–Warszawa*, Warszawa 1994, s. 21; M. Wołos, „Ojczyźnie służy”. *Damian Stanisław Wandycz (1892–1974)*, Belchatów–Kraków–Warszawa 2015, s. 34–35; B. Hillebrandt, *Polskie organizacje...*, s. 22.

⁵⁶ T. Katelbach, *Spowiedź pokolenia*, oprac. S. Cenckiewicz, Gdańsk 2001, s. 29.

Polaków, lecz Litwinów, Białorusinów czy Rusinów”⁵⁷. Katelbachowi wtórowała działaczka oświatowa i pedagog Helena Radlińska: „Czytanie poetów kształtowało duszę [...]. *Księgi Pielgrzymstwa*, fragmenty pism politycznych Mickiewicza, *Nie-Boska Komedia* i *Król Duch*, również *Lilia Weneda*, *Balladyna* i *Pan Tadeusz* – rozbudzały uczucia”⁵⁸.

Zetowcy pomimo że dystansowali się od lewicowego oblicza politycznego niepodległościowych ugrupowań politycznych, to podzielali ich koncepcję podjęcia walki zbrojnej o państwo polskie⁵⁹. Najwyższego autorytetu politycznego i wojskowego upatrywali przy tym w Piłsudskim – polityku akcentującym swoją ponadpartyjną, niepodległościową i propaństwową postawę. Cat-Mackiewicz wspominał, iż zdeklarowanym zwolennikiem dołączenia środowiska zetowego do obozu polskiej irredenty stał się niekwestionowany autorytet „Młodzieży Narodowej” Kazimierz Wyszyński⁶⁰, który prowadził w tej sprawie rozmowy z Piłsudskim: „W ideowo-młodzieżowych organizacjach politycznych [Wyszyński – P.W.] to szarża pierwszej klasy, to prezes, wódz, kierownik [...]. Wyszyński układa się z Józefem Piłsudskim [...], reprezentuje stronę”⁶¹.

Po wygaśnięciu jeszcze w 1905 r. aktywności ZMS, jego dawni działacze znaleźli się w kręgu oddziaływań PPS i SDKPiL. W konsekwencji określili się wraz z PPS jako irredentyści lub – zgodnie z programem SDKPiL – jako zwolennicy powszechnej rewolucji, zdystansowani wobec idei polskiej niepodległości. Rewolucja 1905 r. doprowadziła do radykalizacji części młodych socjalistów, skutkującej znaczącym wzrostem wśród nich popularności SDKPiL oraz PPS-Lewicy, powstałej w 1906 r. i zbliżonej ideowo do „esdeków”. Świadczenia tej pokoleniowej zmiany odnaleźć można we wspomnieniach młodych działaczy związanych z PPS i obozem niepodległościowym. Należąca do tego środowiska Hanna Pohoska (z d. Rzepecka) relacjonowała: „Przeżywałyśmy też [...] wstrząśnienia polityczne w naszym gronie, jak to miało miejsce, gdy koleżanka Warszawska z zasadniczych powodów wystąpiła z organizacji, przechodząc do antymilitarystycznej lewicy socjalistycznej młodzieży”⁶².

W latach Wielkiej Wojny zetowcy i młodzi socjaliści wstępowali do oddziałów strzeleckich, a później Legionów Polskich. Służba wojskowa nie oznaczała

⁵⁷ Ibidem, s. 28.

⁵⁸ H. Radlińska (Orsza), *Wspomnienia uczennicy*, w: *Nasza walka...*, t. II, s. 395–396.

⁵⁹ W skład tzw. obozu irredentystycznego wchodziły m.in.: PPS, Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego, Polskie Stronnictwo Postępowe i Polskie Stronnictwo Ludowe.

⁶⁰ Kazimierz Wyszyński (1890–1935), działacz polityczny i dyplomata, w latach I wojny światowej w I Brygadzie Legionów Polskich, w II RP pracownik MSZ (zastępca posła polskiego w Moskwie, od 1931 r. zastępca posła, potem chargé d'affaires i radca poselstwa polskiego w Berlinie), określany często mianem „papieża” zetowców, lider i czołowy działacz środowiska Zetu.

⁶¹ S. Cat-Mackiewicz, *Książka...*, s. 285–286.

⁶² *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, wstęp i oprac. K. Piskala, M. Sikorska-Kowalska, Warszawa 2019, s. 151–152.

jednak dla zetowców końca zaangażowania w życie polityczne, gdyż stali się wśród „legunów” jednym ze środowisk najmocniej wspierających Piłsudskiego i agitujących za jego politykę. „Kwatera Wyszyńskiego była oblegana ze wszystkich stron, u niego odbywał się wieczny sejm. I znowu padały pytania: a dlaczego, a po co? a dlaczego tak, a nie inaczej? I znowu z ust Kazika Wyszyńskiego padały ważne, a spokojne słowa. I znowu wykladał zważającym ewangelie Komendanta”⁶³ – wspominali po latach świadkowie polityczną rolę lidera zetowców w szeregach Legionów Polskich. Kult Piłsudskiego jako organizatora i przywódcy czynu niepodległościowego panował również w założonej przez zetowców w 1914 r. w Królestwie Polskim tajnej Wolnej Szkole Wojskowej, o której wspomnienia pozostawił piłsudczyk Jędrzejewicz⁶⁴.

Ci z młodych członków i sympatyków PPS, którzy nie nałożyli mundurów strzeleckich (a później legionowych), wspierali ideę obozu niepodległościowego i polityczne wybory Komendanta, agitując w terenie, włączając się w działalność Polskiej Organizacji Narodowej⁶⁵ i Polskiej Organizacji Wojskowej⁶⁶, wreszcie wchodząc w struktury Tymczasowej Rady Stanu⁶⁷. Dowody tej aktywności przynosi m.in. lektura wspomnień młodych socjalistek, np. Janiny Kowalskiej (z d. Bendekówniej) i wspomnianej już wcześniej Pohoskiej⁶⁸.

Ważnym ośrodkiem działalności politycznej młodzieży zetowej i socjalistycznej w Królestwie Polskim stał się także UW. Jak oceniał Katelbach, zetowa OMN „w całym okresie wojennych lat studenckich [...] dosłownie trzęsła [...] uczelniami warszawskimi”⁶⁹. Według autora powyższych słów:

[OMN była] wśród grup ideowych młodzieży najbardziej zwartą, najlepiej zorganizowaną i najliczniejszą [...]. Zetknięcie się na uniwersytecie z przedstawicielami tej grupy odegrało w moim życiu przełomowe znaczenie. Ideologia OMN opierała

⁶³ Cyt. za: K. Dąbrowski, M. Kwiatkowski, *Życie i działalność Kazimierza Mariana Wyszyńskiego – działacza niepodległościowego, polityka i dyplomaty (1890–1935)*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” (Lublin) 2007, t. X, z. 16, wyd. specjalne, s. 41–42.

⁶⁴ W. Jędrzejewicz, *Wspomnienia*, Wrocław 1993, s. 23.

⁶⁵ Polska Organizacja Narodowa (PON) – organizacja działająca w 1914 r. w okupowanej przez państwa centralne części Królestwa Polskiego, utworzona po wybuchu I wojny światowej przez Piłsudskiego.

⁶⁶ Polska Organizacja Wojskowa (POW) – tajna, niepodległościowa organizacja wojskowa uznająca zwierzchnictwo Piłsudskiego, działająca w latach 1914–1921, początkowo na terenie Królestwa Polskiego, później również w Rosji i innych ziemiach zaboru rosyjskiego oraz na terenie zaboru austriackiego.

⁶⁷ Tymczasowa Rada Stanu w Królestwie Polskim (TRS) – polski organ administracyjny ustanowiony w styczniu 1917 r. przez niemieckie i austro-węgierskie władze okupacyjne w Królestwie Polskim. Powołanie do życia TRS nastąpiło na podstawie rozporządzeń generalnych gubernatorów warszawskiego i lubelskiego z grudnia 1916 r. Było też rezultatem obietnicy utworzenia Królestwa Polskiego, zawartej w tzw. Akcie dwóch cesarzy (Akcje 5 listopada) z 1916 r.

⁶⁸ *Kobiety niepodległości...*, s. 119–127, 137–142, 159–167.

⁶⁹ T. Katelbach, *Spowiedź pokolenia...*, s. 64.

się na trzech kardynalnych zasadach: walki o niepodległość, zasadzie, głoszącej, że kryterium rozstrzygającym w postępowaniu jednostki jest dobro narodu, wreszcie, iż praca jest miernikiem wartości [...]. W organizacji panowała niewymuszona karność, wypływająca z głębokich pobudek moralno-ideowych⁷⁰.

Sojusznikami zetowców w głoszeniu hasel niepodległościowych i popularyzowaniu postaci Piłsudskiego byli na UW młodzi socjaliści, związani z PPS, którzy w 1917 r. utworzyli Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej (ZNMS). Pohoska wspominała:

Utrwalało się przekonanie, [...] iż moment czynu się zbliża, że tworzy się nowa forma pracy. Zdawaliśmy sobie sprawę, że chodzić będzie o stworzenie odpowiedzialności politycznej dla wojska, o sformowanie niezależnego rządu, któremu by to wojsko podlegało [...]. Stworzył Komendant wojsko, stworzy i rząd, któremu danym będzie nowe siły zbrojne powołać. Taką była nasza wiara: każdego z nas stało się marzeniem, by w tej pracy znowu się znaleźć. Zdawało się, że cały Uniwersytet tylko o wojsku myśli⁷¹.

Warto dodać, iż w 1917 r. to właśnie środowiska OMN i ZNMS stały się głównymi inicjatorami strajku akademickiego, który objął warszawskie wyższe uczelnie i był wyrazem protestu wobec antypolskiej polityki Niemiec. Jego genezę, przebieg i konsekwencje obszernie zrelacjonował po latach w poświęconym mu wydawnictwie Katelbach⁷².

Odmienne stanowisko polityczne reprezentowała na UW grupa studentów związanych z SDKPiL i PPS-Lewicą. Jak wspominał Katelbach, grupa ta „zarzucała zawsze aule wyższych uczelni stosami odezów, których treść bez względu na «okazję», z jakiej zostały wydawane, sprowadzała się zawsze do wymyślenia PPS-owi, burżuazji, «zdrajcom sprawy robotniczej» i do zapewnienia, iż «jedynie zwycięstwo rewolucyjnej międzynarodówki proletariackiej jest gwarancją wolności i demokracji»⁷³.

Studia nad zjawiskiem udziału polskiej młodzieży w życiu politycznym Królestwa Kongresowego w latach 1905–1918 – nad kilkunastoletnim, krótkim przecież w perspektywie historycznej, okresem wyborów politycznych ówczesnego młodego pokolenia; programami głoszonymi przez jego polityczne reprezentacje i działaniami podejmowanymi w imię ich realizacji; wreszcie wzajemnymi relacjami pomiędzy poszczególnymi młodzieżowymi

⁷⁰ Ibidem, s. 63–64.

⁷¹ *Kobiety niepodległości...*, s. 175–176.

⁷² Więcej o strajku zob. T. Katelbach, *Strajk akademicki w Warszawie 1917*, Warszawa 1938, passim. Młodzież akademicka spod znaku OMN i ZNMS uczestniczyła również w uroczystościach obchodów setnej rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, zorganizowanych w październiku 1917 r. na UW i PW. Więcej zob. M. Micińska, *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894 i 1917*, Warszawa 1997, s. 83.

⁷³ T. Katelbach, *Strajk akademicki...*, s. 16.

organizacjami – przeprowadzone w oparciu o relacje i wspomnienia z epoki, uzasadniają sformułowanie kilka generalnych konstatacji.

Wypada zatem stwierdzić, iż był to okres, w którym uformowały się organizacyjnie i ukształtowały się ideologicznie zróżnicowane środowiska polityczne polskiej młodzieży – niepodległościowo-narodowe, niepodległościowo-socjalistyczne, wreszcie rewolucyjne, internacjonalistyczne – biorące udział w życiu politycznym Królestwa Polskiego jako samodzielne podmioty, emancypujące się pod skrzydeł funkcjonujących już uprzednio partii.

Środowiska te miały również swój wkład w życie polityczne odrodzonej w 1918 r. Polski. Zaistniały po odzyskaniu niepodległości przez Polskę jako pokoleniowa fala młodych, energicznych, wnoszących świeżość spojrzenia i śmiałość w działaniu, zarazem doświadczonych już działaczy; swoisty „nowy zaciąg”, zasilający szeregi istniejących stronnictw „dorosłego” społeczeństwa – tak było w przypadku PPS czy też SDKPiL i PPS-Lewicy (później utworzonej przez dwie ostatnie partie Komunistycznej Partii Robotniczej Polski).

Natomiast środowisko zetowe okresu zaborów i Wielkiej Wojny zapoczątkowało w II Rzeczypospolitej funkcjonowanie nowego, oryginalnego, odrębnego od innych stronnictw bytu politycznego – tzw. ruchu zetowego, kierowanego przez Związek Patriotyczny i Zet akademicki, a łączącego wybrane idee obozu piłsudczykowski i narodowego⁷⁴. Ten nowy ruch okazał się zjawiskiem niezwykle trwałym – w początkach Polski międzywojennej stał się komponentem tzw. obozu belwederskiego, wspierającego ówczesnego Naczelnika Państwa Piłsudskiego; po 1926 r. zdominował sanacyjną lewicę, a po wybuchu II wojny światowej i utracie niepodległości przez Polskę stanowił zaczątek emigracyjnej Ligi Niepodległości Polski.

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są prezentacja i analiza zaangażowania młodzieży polskiej w życie polityczne w Królestwie Kongresowym w latach 1905–1918, poświadczonych w pamiętnikach, dziennikach, wspomnieniach oraz narracjach popularnonaukowych (zawierających subiektywne refleksje), autorstwa zarówno przedstawicieli ówczesnego młodego pokolenia, reprezentujących różne nurty polityczne (m.in. Stanisława Cata-Mackiewicza, Alicji Dorabalskiej, Wacława Jędrzejewicza, Tadeusza Katelbacha, Tadeusza Kotarbińskiego,

⁷⁴ W II Rzeczypospolitej tajny zetowy Związek Patriotyczny, skupiający byłych „dorosłych” działaczy ZMP z okresu zaborów, koordynował działalność jawnych organizacji, m.in. Towarzystwa Straży Kresowej, Związku Rad Ludowych, Związku Obrony Kresów Zachodnich i Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej, a po 1926 r. również Związku Naprawy Rzeczypospolitej, Związku Działaczy Społecznych, Generalnej Federacji Pracy, Związku Związków Zawodowych i Polskiego Związku Zachodniego. Analogiczną rolę w przypadku legalnych organizacji studenckich ruchu zetowego – Organizacji Młodzieży Narodowej, a później także Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej – odgrywał natomiast zakonspirowany tzw. Zet akademicki. Sieć ugrupowań, którym patronowali i którymi kierowali zetowcy, określana jest w historiografii mianem ruchu zetowego.

Stefana Szwedowskiego), jak i dojrzałych polityków, publicystów i działaczy oświatowych (np. Stanisława Bukowieckiego, Heleny Ceysingerówny, Józefa Dąbrowskiego, Stanisława Kozickiego, Feliksa Młynarskiego, Andrzeja Wierzbickiego). W artykule ukazane zostały działalność i ewolucja ideowa – emancypacja spod skrzydeł obozu narodowego i akces do obozu polskiej lewicowej irredenty – Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i jego ekspozytur (m.in. Organizacji Młodzieży Narodowej); aktywność działaczy Organizacji Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”, członków Związku Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej, Związku Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej (Filarecji) i Unii Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Niepodległościowej, wreszcie działaczy Związku Młodzieży Socjalistycznej, skupiającego młodzież zarówno bliską niepodległościowej Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), jak i internacjonalistycznej i rewolucyjnej Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy. Przedstawiono zaangażowanie młodzieży w działalność samokształceniową i polityczną, jej udział w strajku szkolnym w okresie rewolucji 1905 r. i późniejszym bojkocie szkoły rosyjskiej, a także w inicjatywach wojskowych i politycznych oraz w walce zbrojnej o niepodległość w latach I światowej. Analiza poczynań przedstawicieli ówczesnego młodego pokolenia dowodzi, że w kilkunastoletnim okresie, poprzedzającym odzyskanie przez Polskę niepodległości, uformowały się jako podmioty życia politycznego zróżnicowane ideowo środowiska polskiej młodzieży – niepodległościowo-narodowe, niepodległościowo-socjalistyczne, wreszcie rewolucyjne. Wniosły one również wkład w życie polityczne odrodzonej w 1918 r. Polski. Zaistniały po odzyskaniu niepodległości jako pokoleniowa polityczna fala młodych działaczy, dając początek nowym bytom politycznym (ruch zetowy, koordynowany przez Związek Patriotyczny) lub zasilając istniejące już partie, np. PPS czy Komunistyczną Partię Robotniczą Polski.

The Participation of Polish Youth in the Political Life of the Congress Kingdom in 1905–1918 in the Light of the Period’s Reports

This article aims to present and analyse the involvement of Polish youth in political life in the Congress Kingdom in 1905–1918, as evidenced in memoirs, diaries, memoirs, and popular science narratives (containing subjective reflections) written by representatives of the young generation at that time, representing various political currents (e.g. Stanisław Cat-Mackiewicz, Alicja Dorabalska, Waław Jędrzejewicz, Tadeusz Katelbach, Tadeusz Kotarbiński, Stefan Szwedowski), as well as mature politicians, journalists, and educational activists (e.g. Stanisław Bukowiecki, Helena Ceysingerówna, Józef Dąbrowski, Stanisław Kozicki, Feliks Młynarski, Andrzej Wierzbicki). The article presents the activities and ideological evolution – emancipation from under the wings of the National Camp and accession to the Polish leftist irredenta camp – of the Association of the Polish Youth ‘Zet’ [Związek Młodzieży Polskiej ‘Zet’] and its branches (including the National Youth Organization [Organizacja Młodzieży Narodowej]); activities of the members of the Organisation of Independent Youth ‘Zarzewie’ [Organizacja Młodzieży Niepodległościowej ‘Zarzewie’]; of the Union of Progressive Independence Youth [Związek Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej]; the Union of Associations of Polish Progressive Independence Youth (so-called Filarecja) [Związek Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej] and the Union of Associations of Polish Independence Youth [Unia Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Niepodległościowej]; and finally, there were activists from the Union of Socialist Youth [Związek Młodzieży Socjalistycznej], which brought together young people close to the pro-independence Polish Socialist Party (PPS), and the internationalist and revolutionary Social Democracy of the Kingdom of Poland and Lithuania. It also describes the involvement of young people in self-education and political activities, their participation in the school strike during the 1905 Revolution and the

subsequent boycott of Russian schools, as well as in military and political initiatives and the armed struggle for independence during World War I. An analysis of the activities of the representatives of the young generation of that time proves that in several years preceding the regaining of independence by Poland, ideologically diverse circles of Polish youth – pro-independence-nationalist, pro-independence-socialist, and finally revolutionary – were formed as subjects of political life. They also contributed to the political life of Poland, reborn in 1918. They emerged after Poland regained independence as a generational political wave of young activists, giving rise to new political entities (the Zeta movement, coordinated by the Patriotic Union), or supporting already existing parties, such as the Polish Socialist Party or the Communist Workers' Party of Poland.

Bibliografia

- Bujalski M., *Związek im. Jana Kilińskiego (Narodowa Młodzież Robotnicza) 1901–1906*, [Warszawa] 1930.
- Cat-Mackiewicz S., *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1989.
- Cenckiewicz S., *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1897–1977)*, Warszawa 2005.
- Cywiński N., *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1971.
- Czekaj K., *Artur Śliwiński (1877–1953). Polityk, publicysta, historyk*, Warszawa 2011.
- Dąbrowski K., Kwiatkowski M., *Życie i działalność Kazimierza Mariana Wyszyńskiego – działacza niepodległościowego, polityka i dyplomaty (1890–1935)*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” (Lublin) 2007, t. X, z. 16, wyd. specjalne, s. 7–178.
- Dorabalska A., *Jeszcze jedno życie*, Warszawa 1972.
- Garlicki A., *Relacja Romana Dmowskiego o Lidze Narodowej*, „Przegląd Historyczny” 1966, t. LVII, z. 3, s. 415–443.
- Garlicki A., *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1978.
- Głuchowski J., *Strajk szkolny w roku 1905 w Częstochowie*, „Niepodległość” (Londyn) 1972, t. VIII, s. 135–137.
- Grott B., *Zygmunt Balicki. Ideolog Narodowej Demokracji*, Kraków 1995.
- Hass L., *Losy człowieka i pokolenia (Działalność S. Szwedowskiego w Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i w Związku Patriotycznym)*, „Więź” 1973, nr 10, s. 108–120.
- Hillebrandt B., *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, Warszawa 1986.
- Hillebrandt B., *Ruch młodzieżowy w Polsce. Zarys historii postępowego nurtu*, Warszawa 1982.
- Jaruzelski J., *Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966. Wilno–Londyn–Warszawa*, Warszawa 1994.
- Katelbach T., *Spowiedź pokolenia*, oprac. S. Cenckiewicz, Gdańsk 2001.
- Katelbach T., *Strajk akademicki w Warszawie 1917*, Warszawa 1938.
- Katelbach T., *Zet*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1968, z. 13, s. 3–54.
- Kołodziejczyk A., *Przemiany w oświacie i kulturze wsi Królestwa Polskiego w dobie rewolucji 1905 roku*, w: *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907*, red. A. Żarnowska i in., Warszawa–Radom 2007, s. 227–243.
- Kowalski Z., *Udział młodzieży szkół lubelskich w strajku szkolnym 1905 r.*, „Rocznik Lubelski” 1963, t. VI, s. 185–214.
- Kozłowski E., Wrzosek M., *Dzieje oręża polskiego 1794–1938*, Warszawa 1973.
- Kułakowski M., *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Dębogóra 2014.
- Kurzyna M., *O Melchiorze Wańkowiczu – nie wszystko*, Warszawa 1975.
- Michta N., *Postacie z przełomu wieków. Z kręgu działaczy SDKPiL*, Warszawa 1983.
- Micińska M., *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894 i 1917*, Warszawa 1997.

- Micińska M., *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX w. (1890–1914)*, Wrocław 1995.
- Mioduchowska M., *Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej 1912–1928*, Warszawa 1984.
- Molenda J., *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980.
- Nałęcz T., *Irredenta polska*, Warszawa 1992.
- Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. I–II, Warszawa 1932–1934.
- Nietyksza M., *Kobiety w ruchu oświatowym. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. II, cz. 2, Warszawa 1992, s. 91–119.
- Nowacki T.W., *Młodzież tworzy historię. Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901–1917*, Lublin 2011.
- Nowacki T.W., *Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901–1917*, „Niepodległość i Pamięć” 2007, nr 2, s. 37–91.
- Nowak I., *W 75. rocznicę powstania Zetu 1886–1961*, w: *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996, s. 295–297.
- Olstowski P., *Generał Gustaw Orlicz-Dreszer (1889–1936). Dowódca wojskowy i działacz społeczno-polityczny*, Toruń 2000.
- Potkański W., *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002.
- Potkański W., *Zawiązanie, działalność oraz wystąpienie Związku Młodzieży Polskiej z Narodowej Demokracji w 1909 r. i utworzenie „niezależnego Zetu”*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 4, s. 3–20.
- Rakowski J., *Eugeniusz Kwiatkowski. Szkic biograficzny młodych lat na tle ruchu niepodległościowego Zetu i Zarzewia 1886–1920*, Londyn 1977.
- Rakowski J., *Zetowcy i piłsudczycy (1)*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1980, z. 54, s. 3–39.
- Ratajska K., *Dziedzice filomatyzmu*, Wrocław 1987.
- Rokicki Cz., *Rewolucyjna Młodzież Narodowa*, „Niepodległość” (Warszawa) 1938, t. XVII, z. 2, s. 272–277.
- Roszkowski S., *Komisja Robotnicza „Zetu”*, „Niepodległość” (Warszawa) 1933, t. VII, z. 3, s. 361–380.
- Studnicki W., *Z przeżyć i walk*, Warszawa 1928.
- Szymańska W., *Pierwsza konferencja młodzieży uniwersyteckiej PPS*, „Niepodległość” 1935, t. X, s. 145–151.
- Targalski J., *Geneza Zetu*, „Pokolenia” 1966, nr 3, s. 7–30.
- Tomicki J., *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983.
- Waingertner P., *Zet wobec Narodowej Demokracji w przededniu I wojny światowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1998, nr 63, s. 161–173.
- Waingertner P., *Związek Młodzieży Polskiej „Zet” wobec kwestii niepodległości Polski w latach 1886–1918*, w: *Ku wolności. Czynniki wewnętrzne i międzynarodowe powstania niepodległych państw w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX–XX wieku*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2012, s. 143–155.
- Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980.
- Wapiński R., *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991.
- Wolsza T., *Narodowa Demokracja wobec chłopów w latach 1887–1914. Programy, polityka, działalność*, Warszawa 1992.
- Wolsza T., *Organizatorki ruchu oświatowego na wsi. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. II, cz. 2, Warszawa 1992, s. 121–134.
- Wołos M., *„Ojczyźnie służy”. Damian Stanisław Wandyc (1892–1974)*, Belchatów–Kraków–Warszawa 2015.

Przemysław Waingertner – prof. nauk humanistycznych; historyk; Katedra Historii Polski Najnowszej, Instytut Historii, Wydział Filozoficzno-Historyczny Uniwersytetu Łódzkiego. Zainteresowania naukowe: polska myśl polityczna i czyn zbrojny w XX w., życie polityczne II Rzeczypospolitej, dzieje Łodzi i regionu w XX w. E-mail: wajn@op.pl.

Przemysław Waingertner – professor of humanities, historian; Chair of Modern Polish History, Institute of History, Faculty of Philosophy and History, University of Łódź. His academic interests include: Polish political thought and military activity in the 20th century, political life of the Second Polish Republic, the history of Łódź and the region in the 20th century. E-mail: wajn@op.pl.